

ДАЛЕКТОЛОГІЯ

УДК 811.161.2'255:27-23+821.161.2Фра1/7.08

Т.В. Мороз

ДАЛЕКТНЕ ДЖЕРЕЛО ЛЕКСИКИ В МОВІ ТВОРІВ ІВАНА ФРАНКА ТА В УКРАЇНСЬКОМУ ПЕРЕКЛАДІ БІБЛІЇ 1903 РОКУ

У статті виявлено спільні риси у використанні народнорозмовного лексичного джерела у мові творів І. Франка та в українських перекладах Біблії 1903 року, з'ясовано спільні джерела використання діалектизмів та розмовної лексики, а також проведено паралель між передовими письменниками – П. Кулішем та І. Франком.

Ключові слова: народнорозмовне лексичне джерело, діалектизми, розмовна лексика, переклад Біблії.

Мороз Т.В. Диалектический источник лексики в языке произведений Ивана Франко и в украинском переводе Библии. В статье обнаружены общие черты в использовании народноразговорного лексического источника в языке произведений И. Франко и в украинском переводе Библии 1903 года, выяснены общие источники использования диалектизмов и разговорной лексики, а также проведена параллель между передовыми писателями – П. Кулишем и И. Франко.

Ключевые слова: народноразговорный лексический источник, диалектизмы, разговорная лексика, перевод Библии.

Moroz T.V. The dialectical source of lexis in language of works I. Franko and in the Ukrainian translation of the Bible. The article revealed similarities in the use of lexical people's spoken lexical source dialect in the language works of I. Franko and in the Ukrainian translation of the Bible of year 1903. Also the common sources of using dialect and spoken lexis are found, and the parallel between progressive writers – P. Kulish and I. Franko was conducted.

Keywords: people's spoken lexical source dialect, spoken vocabulary, translation of the Bible.

Діалектна лексика української мови у текстах перекладів книг Святого Письма мала на середину XIX ст. вже сформовану традицію вживання, цілковито узгоджену із новими, типовими саме для цього часу тенденціями розвитку літературної мови, що сприяли піднесенню до високого стильового рівня народнорозмовних засобів. Варто зазначити, що лексика, ужита в текстах українського перекладу біблійних книг, за нормами сучасної української мови, неоднакова щодо свого стильового статусу, а це цілком природно, адже від часу виконання перекладів в українській мові відбувалися активні нормотворчі процеси, кодифікація літературних норм слововжитку. Унаслідок цих змін лексика, що увійшла до літературномовних текстів з народнорозмовного джерела, у Словнику української мови отримала різне стильове маркування, зокрема позначку *діал[ектне]*. Проте така позначка в багатьох випадках не узгоджується із реальним статусом лексичної одиниці в українській літературній мові другої половини XIX – початку XX ст., особливо коли

йдеться про західноукраїнський її варіант. Трапляються випадки, коли позначка *діалектне* виступає при таких словах, які ілюструються творами письменників, що представляють різні наріччя української мови й до того ж біографічно пов'язані з різними говорами навіть у межах того самого наріччя.

Використання діалектизмів у художніх творах присвятили свої праці С.П. Бевзенко, Т.Ф. Бугайко, Ф.Ф. Бугайко, О.І. Єфімов, І.С. Бачій, С.А. Врубель, Т.В. Назарова, Б.А. Шарпило, В.В. Гришук та ін. Кожен дослідник висловлює свою думку щодо вживання авторами діалектизмів (здебільшого сходяться на думці, що використання діалектизмів має бути обережним, стилістично виправданим). Питанню дослідження діалектної лексики у мові творів І. Франка присвячено ряд праць І. Матвіяса [4; 5; 6].

Уживання діалектизмів у мові творів І. Франка та в українському перекладі Біблії є одним із цікавих і маловивчених явищ у сучасному українському мовознавстві. Його дослідження ускладнюється тим, що в українському мовознавстві бракує належної лексикографічної бази для зіставлення фактів діалектного мовлення та літературної мови – досі не створено діалектного словника української мови.

Мета статті полягає в тому, щоб виявити спільні риси у використанні народнорозмовного джерела лексики у мові творів І. Франка та в українських перекладах Біблії 1903 року, з'ясувати спільні джерела використання ними діалектизмів та розмовної лексики, а також провести паралель між передовими письменниками. У своєму дослідженні подаємо спостереження щодо використання окремих діалектизмів уживаних переважно в південно-західних говорах української мови. Припущення щодо розповсюдження того чи іншого діалектного слова робимо на підставі ілюстративних контекстів, поданих у «Словнику української мови», а також на основі відомостей з інших лексикографічних джерел та з відомих нам фактів усного мовлення.

Спільні риси використання народнорозмовного джерела лексики, зокрема діалектної, у І. Франка та П. Куліша простежуються, насамперед, на прикладі іменників, що мають різне стильове маркування в Словнику української мови. Так *знад ба*, що в сучасній українській літературній мові має різні маркування для двох своїх значень: перше значення – *розм[овне]* – «те саме, що потреба» (з ілюстративним контекстом із творів М. Кропивницького); друге значення – «речі, потрібні для чого-небудь» – *діал[ектне]* (із покликанням на текст сучасної української літератури) (СУМ, III, с. 637–638). У Кулішовому ж перекладі «Книги Приповісток Соломонових» це слово вжито зі значенням «річ»: *Буває много золота й перел, та найдорожча знадоба – уста розумні* (Пр 20: 15). Розбіжність стильових позначок, поданих у «Словнику української мови» виглядає невмотивованою, оскільки й розмовне, і діалектне значення перейшли до іменника від стилістично нейтрального інфінітива *знадобитися* – «бути потрібним», що передбачає якнайширше застосування цього слова до будь-якого предмета, потрібного людині для певної мети. У такому загальному значенні віддієслівний іменник *знадоба* й подано в Словнику Грінченка – *в знадобі бути* – «бути потрібним» (р. «быть нужным») (Сл. Гр., т. 2, с. 169).

Інші факти, засвідчені «Словником української мови», переконують, що іменник **знадоба** належить до давнього шару лексики, типової для мовлення представників переважно західноукраїнської інтелігенції, що успадкували освітньо-мовну традицію шляхетсько-козацької верстви. До таких фактів можемо зарахувати: по-перше, наявність омонімічної пари **знадіб¹**, **знадіб²**, що розвинулася з полісемічного слова; по-друге, наявність словотвірного гнізда **знадобитися**, **знадоба**, **знадіб**, **знадібок**; по-третє, характер предметно-поняттєвої співвіднесеності лексичного значення наведених слів та авторство ілюстративних контекстів: **знадіб¹**, діал. — «інструмент, прилад» (*Коли я підводила голову, щоб знайти який **знадоб до шиття**, траплялось мені глянути просто поперед себе на темну довгу стежку — з творів Лесі Українки, **знадоби до писання**); **знадіб²**, діал. — 1) «речовина» (контекст із творів Лесі Українки: *Вона була при зброї: у руках Був заступ гострий, а в кишені куля, **Набитая **знадобом розривним**** та Любові Яновської: **Обличчя** [Катрі] **опухло, вся шия обікладена **знадобами**** баби знахарки, обв'язана, обмотана), 2) «матеріал (для публікації)» (контекст із творів І. Франка: *Виражаючи тим добродіям за їх замітки прилюдну подяку, я звертаюсь до всіх..., щоб були ласкаві всякі такі **знадоби** надсилати до редакції «Зорі» для опублікування); **знадібок**, діал. — «зменшене до **знадіб²**» (контекст із твору І. Франка: *Є письменники, що їх життєпис цікавіший від їх творів, що їх твори се тільки **знадібки** до їх характеристик, частинки до їх життєпису) (СУМ, III, с. 637).****

Вищенаведені факти спонукають до висновку, що за давністю засвоєння цих слів народною мовою втратилося відчуття їх «чужинності». І навіть більше, в другій половині XIX ст. накреслився шлях розвитку переносного значення «матеріали для публікації», що засвідчене слововжитком І. Франка. Тому використання іменника **знадоба** П. Кулішем в узагальнено-абстрактному значенні цілком відповідало духові часу і спиралося на традиції розвитку української народної мови.

Ще одним прикладом використання лексем діалектного джерела може служити вживаний у Кулішовому перекладі «Книги Приповісток Соломонових» іменник **омаста** — «жир»: *В господі мудрого — **омаста** й достатки, яких забажає, а дурний чоловік все те прогайнує* (Пр 21: 20); що у «Словнику української мови» маркується як діал[ектний] з посиленням на ілюстративні контексти з творів І. Франка: *З них [овець] вони добували собі одежу й траву, **омасту** й м'ясо*; Л. Мартовича: *Сама Аниця жила пісною бараболою, а для Івана то десь **омасти** випросить, то борщик забілить* та образно у А. Кримського: *Цар обібрав з-поміж своїх вельможів людину мовну, що язик — **омаста***. У значенні ж «приправа» це слово ілюструється приказкою зі збірки М. Номиса: *Сіль — **омаста**, масло — окраса* (СУМ, V, с.692). Як бачимо, тематичний зміст контексту з творів А. Кримського свідчить про належність слова **омаста** до високого стилю, хоча водночас воно належало й до розмовно-діалектної лексики, як це випливає з творів І. Франка.

Поряд із загальноживим іменником **кажан** у тексті «Книги пророка Ісаїї» виступають діалектні назви тварин **кертиця** (**кертина**) — «кріт» і **лилик** — «кажан», що в «Словнику української мови» ілюструються контекстами

з творів І. Франка, напр.: *Ховаючися тут по ярах, тут виринаючи, мов кертиці, з-під землі,.. всі поспішали до волецького ліска* (СУМ, IV, с. 143); *Попід деревами ширяли без шуму чорні лилики* (СУМ, IV, с. 485); *В той день покидає чоловік кертицям та кажанам (лиликам) срібні свої ідоли* (Іс 2: 20).

До діалектизмів належить і вживана в тексті Кулішевого перекладу «Книги пророка Ісаїї» назва місця, де живуть тварини, *леговище*, що в «Словнику української мови» має ототожнювальне пояснення – «те саме, що лігвище», з посиланням на твори І. Франка, напр.: *Ціла громада мала обступити медведяче леговище і очистити його одразу від поганого звіра* (СУМ, IV, с. 466); *На леговищах шакалів, де вони спочивали, буде рогіз та сітник зеленіти* (Іс 35: 7).

Зауважимо той факт, що СУМ наводить ще й інший контекст – із творів М. Коцюбинського, – у якому це слово вжито в переносному значенні: *На нього ввійшло... тим знайомим теплом їдальні, молока з чаєм... і котом, що вічно валявся на канапі. Леговищем людини, ситим спокоєм* (СУМ, IV, с. 466).

До діалектних лексем, використаних П. Кулішем у перекладі біблійних книг належить і віддієслівний іменник *полекшиа* < (*полегишити, полегишати*): *Дай полекшу, нехай прийду до сили; перше нім зйду з того світа, і більше не буду!* (Пс 39: 13). «Словник української мови» фіксує фонетичний варіант цього слова *полегшиа* – «полегкість», що маркується як *діал[ектне]* з посиланням на ілюстративні контексти з творів тих письменників, що були вихідцями із південно-західної частини України й носіями цього наріччя, – І. Франка: *Хоч не раз удавалось смілим вівчарям забити одного [ведмеда] або другого.., то все-таки число їх було надто велике, щоб із того була значна полегшиа для околиці*; А. Крушельницького: *Бувало, здавалось йому, що чує якусь полегшу* та В. Бабяка: *Ухвилини полегші розум працював чітко, ясно. Очі фіксували в пам'яті безліч деталей* (СУМ, VII, с. 63).

Яскравим прикладом західного діалектизму є іменник *хосен* – «користь, ужиток», що вживається у Кулішевому перекладі різних біблійних книг, напр.: *Блажен той чоловік, що придбав собі мудрість, і чоловік, що вмів добитися до знання. Бо набуток сей ліпший як набуток срібла, і хісна з його більш як із золота* (Пр 3: 14); *Ось я – на пророки, говорить Господь, що крутять своїм язиком, а говорять: Він сказав. Я на пророки ложних снів, говорить Господь, що розказують їх і зводять з ума люд своїми брехнями й оманюю, – на тих, що я не послав їх і не давав їм наказу, й що з їх нема ніякого хісна народові сьому, говорить Господь* (Єр 23: 32). Значення цього іменника «Словник української мови» подає з покликанням на твори І. Франка: *Скупий волів би свого м'яса Уризати, щоб бідному подати, Ніж кришку взять із скарбів своїх, Що в кліті без хісна лежать*; Л. Мартовича: *Відступи мені, бабо, той клинчик, бо ти й так не маєш із нього ніякого хісна, бо моя моя худоба все тобі випасе* та Я. Качури: *Зичимо вам доброго здоров'я, щастя й довгого життя! Служити нам, чесній громаді, на хосен і шану, а собі на втіху...* (СУМ, XI, с. 132), у чому справді відображено особливості західноукраїнського слововжитку. Проте розгалужене гніздо спільнокоренових слів, засвідчених у реєстрі СУМ, – *хосенний, хосенність, хосенно, хосний* (СУМ, XI, с. 132), *хісен, хіснувати, хіснутися* (СУМ, XI, с. 75), яке можна доповнити й іншими, не зафіксованими у

СУМі одиницями, що вживалися в західноукраїнському варіанті літературної мови кінця XIX – початку XX ст., відображає різностильове вживання слів цього гнізда і вихід їх у означений період вже на наддіалектний рівень. Так у 50-томному виданні творів І. Франка у прикінцевих поясненнях слів до кожного тому неодноразово зазначається слово *хосен* (*хісна*) – «користь, зиск» (Ів. Фр., т. 3, с. 440; т. 22, с. 515; т. 47, с. 735; т. 48, с. 744), *безхосенний* – «безкорисний, невігідний» (Ів. Фр., т. 3, с. 437; т. 8, с. 727; т. 9, с. 516; т. 22, с. 512; т. 37, с. 656; т. 47, с. 727; т. 48, с. 739), а також слова *безхосенно* – «безкорисно» (Ів. Фр., т. 35, с. 493), *нехіснування* – «невикористування» (Ів. Фр., т. 39, с. 701). Слова цього ж гнізда засвідчено й буковинськими джерелами: *безхосенність* – «марність», *безхосенно* – «без доброго наслідку, без користі» (МСБ, с. 30), *вихіснуване* – «використання, споживання, експлуатація», *вихіснувано* – «використано», *вихіснувати* – «використовувати (що), користати (з чого)» (МСБ, с. 60–61), *нехісноває* – «невикористання, нехтування, відкидання», *нехосенно* – «невігідно» (МСБ, с. 224). Така розмаїтість похідних слів могла бути наслідком лише одного процесу, а саме – активного засвоєння слова *хосен* у літературній мові для висловлення думок якнайширшого змісту. Отже, і вибір П. Куліша, який ужив це слово в перекладі «Книги Приповісток Соломонових» і «Книги пророка Єремії», аж ніяк не міг бути випадковим, а спирався на системно закріплені мовні факти. У використанні діалектизмів виявився соборницький дух П. Куліша, оскільки в текстах його перекладів ужито надбання різних українських наріч.

Як бачимо, у використанні діалектного джерела лексики перекладачі вбачали один з можливих шляхів збагачення засобів літературної мови, особливо ж в українському перекладі Біблії, який мав би задовольняти духовні запити найширших суспільних верств. Аналіз діалектної лексики, що здавна вживалася в народнорозмовному середовищі, в її новому функціонально-стильовому призначенні – бути засобом творення текстів високого стилю, виявляє надзвичайно уважний підхід перекладачів біблійних книг – П. Куліша та І. Пулюя – до скарбів народної мови, а факти вживання діалектної лексики як і в текстах українських біблійних перекладів, так і в мові творів І. Франка промовляють на користь єдиного традиційного струменя розвитку літературної мови, що на його основі відбувалося мовно-культурне об'єднання східних і західних українських земель.

Дослідження структури лексичного значення та синтагматичних зв'язків таких слів, як *знадоба*, *хосен* дозволяє стверджувати, на наш погляд, що позначка *diaal*[ектне] є для них невмотивованою. Тому вважаємо за необхідне в подальшій лексикографічній практиці переглянути джерела тлумачного словника української мови й включити до них не лише переклади книг Святого Письма, а й оригінальні твори П. Куліша, як це свого часу було зроблено в «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко С.П. Українська діалектологія / С.П. Бевзенко. – К.: Вища шк. – 1980. – 248 с. 2. Гуйванюк Н. Діалектний текст як лінгвокогнітивна одиниця / Н. Гуйванюк, Н. Руснак // Українська мова. – 2003. – № 2. – С. 102–109. 3. Жовтобрюх М.А. Проблеми взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів /

М.А. Жовтобрюх // Мовознавство. – 1973. – № 1. – С. 3–15. 4. **Матвіяс І.** Діалектна основа української мови в першій половині XIX ст. / І. Матвіяс // Українська мова. – 2003. – № 2. – С. 13–16. 5. **Матвіяс І.Г.** Діалектна основа мови в творах Івана Франка // Мовознавство. – 2002. – № 1. – С. 11–16. 6. **Матвіяс І.Г.** Творчість Івана Франка на тлі історії української літературної мови /// Мовознавство. – С. 18–24. 7. **Мороз Т.** Діалектна лексика в українському перекладі «Псалтиря» Івана Пулюя // Тези стенових доповідей Міжнародного діалектологічного семінару «Мовне й культурне явище в діалектному просторі». – Львів, 2007. – С. 15. 8. **Мороз Т.В.** Лексика перекладів книг Святого Письма у контексті розвитку української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX століття: аврореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т.В. Мороз. – Чернівці, 2007. – 20 с. 9. **Німчук В.** Українські переклади Святого Письма // Das Ukrainische als Kirchensprache (Українська мова в церквах). – Slavische Sprachgeschichte / Herausgegeben von Michael Moser. – Band 1. – Wien, 2005. – С. 15–64. 10. **Ткач Л.О., Мороз Т.В.** Українська народнорозмовна лексика у перекладах книг Святого Письма, здійснених П. Кулішем, І. Пулюєм, І. Огієнком (зіставлення, спостереження, міркування) // Біблія і культура: Збірник наукових статей. Вип. 5 / За ред. А.Є. Нямцу. – Чернівці: Рута, 2003. – С. 280–293.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ ТЕКСТОВИХ І ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

4 М – Четверта книга Мойсея // Сьвяте Письмо Старого і Нового Завіту. Мовою русько-українською. – У Відні: Виданне британського і заграничного біблійного товариства. – 1903. [Перевидано К.: Рада, 2000] – С. 128–170 [цифра після позначки г.[лави (в оригіналі – голови)] вказує на її порядок, в.[ірша] – так само].

Єр – Книга пророка Єремії // Сьвяте Письмо Старого і Нового Завіту. Мовою русько-українською. – У Відні: Виданне британського і заграничного біблійного товариства. – 1903. [Перевидано К.: Рада, 2000] – С. 656–711 [цифра після позначки г.[лави (в оригіналі – голови)] вказує на її порядок, в.[ірша] – так само].

Желех. – Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар. Т. I (А–О); Т. II (П–Я). – Львів, 1886. – 1117 с.

Ів. Фр. – Франко І.Я. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К.: Наукова думка.

Іс – Книга пророка Ісаїї // Сьвяте Письмо Старого і Нового Завіту. Мовою русько-українською. – У Відні: Виданне британського і заграничного біблійного товариства. – 1903. [Перевидано К.: Рада, 2000] – С. 605–655 [цифра після позначки г.[лави (в оригіналі – голови)] вказує на її порядок, в.[ірша] – так само].

МСБ – Ткач Л.О. Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст. Частина I: Матеріали до словника. – Чернівці: Рута, 2000. – 408 с.

Пр – Книга приповісток Соломонових // Сьвяте Письмо Старого і Нового Завіту. Мовою русько-українською. – У Відні: Виданне британського і заграничного біблійного товариства. – 1903. [Перевидано К.: Рада, 2000] – С. 570–593. [цифра після позначки г.[лави (в оригіналі – голови)] вказує на її порядок, в.[ірша] – так само].

Пс – Пулюй Іван. Молитовник. Псалтир. / За загальною редакцією проф. В. Шендеровського. – К.: Рада, 1997. – 271 с. [після умовного позначення Пс перша цифра означає число пісні за порядком, друга – вірш].

Сл. Гр. – Грінченко Б.Д. Словарь української мови. Т. 1–4. – К., 1907–1909 (Перевидано фотоспособом. – К., 1958).

СУМ – Словник української мови. В 11-ти томах. – К.: Наук. думка, 1970–1980.